

УДК 7.04(477):2-274.4-047.37

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/32.214472>**Віталій КОЗИНЧУК,***orcid.org/0000-0002-8518-5686**доктор філософії, член Національної спілки художників України,**доцент кафедри богослов'я**ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого»,**провідний науковий співробітник**Музею мистецтв Прикарпаття,**докторант**Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника**(Івано-Франківськ, Україна) br_vitalik@bigmir.net*

ЖАНРОВИЙ КАНОН В ІКОНОГРАФІЧНОМУ МИСТЕЦТВІ (НА ОСНОВІ ПРАЦЬ Г. К. ВАГНЕРА)

Наукове дослідження присвячене темі жанрового канону в мистецтві. Канон – це один із найважливіших та основоположних принципів, яким керуються під час створення церковного мистецтва. Була врахована християнська сакральна культура східного обряду, на основі якої сформувався іконографічний канон. Думки Г. К. Вагнера були використані для обґрунтування наукових досліджень. Проблема дослідження лежить у межах таких дисциплін, як богослов'я та мистецтво. У статті проаналізовано стан наукового вивчення канону в мистецтві. Нині вивчення іконографічного канону залишається надзвичайно актуальним в європейському мистецтві та богословському дослідженні. Перші наукові розробки були зроблені на початку ХХ століття. Першим дослідником жанрового канону був Георгій Карлович Вагнер. Тема жанрового канону в іконографії вперше досліджується в Україні.

Не одне покоління науковців ставить собі запитання, в чому ж полягала унікальність особливої художньої «мови» пам'яток сакральної традиції? Які джерела появи нетипових зразків іконографії, стилістики та канонічної інтерпретації святого образу? Відповідь на ці запитання криється в погляді на сакральну традицію як на явище з усім комплексом самобутніх, нетипових і новаторських рис щодо канонічних візантійських творів.

Українська культура має у спадок багатющу канонічну традицію, яка безумовно, найпотужніше виражена в іконописному мистецтві. Водночас культура ця, оскільки є малодослідженою, – одна з найбільш недооцінених у світі. Її історія – це не лише процес створення численних пам'яток – шедеврів людського генія світового значення, а водночас й історія тисячолітнього грабунку святинь, руйнування храмів, викрадень, фальшування та переписування історичних фактів. На жаль, Україна не змогла ще сповна оцінити ті втрати, яких зазнала наша національна культура, і цілком відновити свою історичну пам'ять. Тому повернення уваги до відомих і знайомих реліквій цього періоду, які фактом своєї появи тісно пов'язані з історією та духовною традицією України, дасть змогу певною мірою заповнити цю прогалину. Збережені християнські реліквії, сакральна архітектура та ікони – це складники сакральної канонічної традиції.

Практичне значення визначається новизною наукового дослідження та отриманими результатами. Матеріал дослідження може бути використаний для подальших досліджень у галузі мистецтва та культурології.

Ключові слова: жанр, канон, стиль, живопис, мистецтво.

Vitalii KOZINCHUK,*orcid.org/0000-0002-8518-5686**Doctor of Philosophy (Ph.D), Member of the National Union of Artists of Ukraine,**Associate Professor at the Theology Department**Ivano-Frankivsk Academy Ivana Zolotoustoho,**Leading Researcher**The Ivano-Frankivsk Regional Art Museum,**Doctoral Student**Vasyl Stefanyk Precarpathian National University**(Ivano-Frankivsk, Ukraine) br_vitalik@bigmir.net*

GENRE CANON IN ICONOGRAPHIC ART (BASED ON THE WORKS OF G. K VAGNER)

Scientific research is devoted to the theme of the genre canon in art. The canon is one of the most important and fundamental principles that guides the artistic creation of church art.

Christian sacral culture of the Eastern rite was taken into account, on the basis of which the iconographic canon was formed. Vagner's thoughts were used to substantiate scientific research. The problem of research is lied at the boundaries of such disciplines as theology and the arts.

The article is analyzed the state of scientific study of the canon in art. Nowadays the study of the iconographic canon is remained extremely relevant in European art criticism and theological research. The first scientific developments were made in the early twentieth century. The first researcher of the genre canon was Georgy Karlovich Vagner. The theme of the genre canon in iconography is being explored for the first time in Ukraine.

Many a generation of scholars ask, what did the uniqueness of the special artistic "idom" seen in the monuments attributed to the sacred tradition? What are the sources of the emergence of atypical features of iconography, style and interpretation of the sacred image? One key to answer the above questions may be to look at the sacred tradition as a phenomenon comprising an entire corpus of original, atypical and innovative features as compared to Byzantine canonical art.

Ukrainian culture stands as an heir to the rich Christian canonical tradition which found its ultimate expression in icon painting. However, underexplored as it is, culture arguably remains also on the most underappreciated cultures worldwide. Its history is not only about the emergence of an extensive legacy including world-class masterpieces of human genius, but, more othen than not, it is also about a millennium-long despoliation of its holy sites, destruction of places of worship, misappropriation, bias and rewriting history. Unfortunately, Ukraine has not yet been able to fully fathom the scale of loss suffered by our national culture and completely regain its history memory. This is why, raising the awareness of celebrated and iconic relics of the princely period, which, through their emergence, are closely linked to the history and spiritual tradition of Ukraine, will contribute to filling this gap in Ukrainians' collective memory to some extent. Preservet Christian relics, sacred architecture and icons all to them are components of the sacred canonical tradition.

The practical meaning is determined by the novelty of the scientific research and the results obtained. The material of the research can be used for further investigate in the fields of art and culturology.

Key words: genre, canon, style, painting, art.

Постановка проблеми. Автор ставить перед собою наукове завдання дати читачеві ґрунтовне уявлення про жанровий канон в іконографічному мистецтві. Під жанрами розуміються історично сформовані образотворчі структури, іманентно наділені певним змістом, тобто як такі, що виражають певний аспект думки (змісту). Вивчення жанрів має інші важливі сторони. Якщо жанри представляють поперечний розріз крізь товщу художніх явищ, то, цілком природно, чим точніше буде загальна картина жанрів, тим цей розріз буде повніше висловлювати художній кругозір епохи і пізнавально-філософський потенціал мистецтва. На такій базі можна більш успішно порівнювати давньоруське мистецтво з мистецтвом інших країн. Можна буде бачити, який жанр (жанри) був найбільш сприятливим для розвитку реалістичних тенденцій, яких саме і які сторони цих тенденцій були провідними.

Ця робота є серйозною спробою порушити і розглянути питання про значення жанрових утворень в українському сакральному мистецтві. Автор аналізує маловивчені проблеми напрочуд складної теми. Широта асоціацій, глибоке знання пам'яток давньоукраїнського мистецтва дає змогу автору різносторонньо висвітлити зародження ранніх форм жанрів в українському сакральному мистецтві і показати особливості їх розвитку до XV ст.

Аналіз досліджень. Формування жанрового канону у вітчизняній мистецтвознавчій літературі висвітлено досить поверхово і загально. Найбільшим дослідником у цій області вважається

Г. К. Вагнер. Вагнер послідовно розширював коло своїх наукових спостережень на пам'ятки давньоруського живопису XI–XV ст. Підсумком його аналітичних міркувань з'явилася книга «Проблема жанрів у давньоруському мистецтві» (Вагнер, 1974). Як побачить читач, викладений у ній матеріал призводить до вельми серйозного і переконливого висновку, що поняття жанру з повним правом може бути застосоване до прадавнього українського сакрального мистецтва поряд із такими усталеними поняттями, як «стиль», «композиція», «образна система» та ін.

В іншій книзі Г. К. Вагнера «Канон і стиль у давньоруському мистецтві» велика увага приділена темі стилів у мистецтві XVI та XVII ст. Однак питання жанрів тут теж залишається актуальним, оскільки це чисто стилістичне судження може виявитися необґрунтованим. Вагнер у книзі старасться донести до читача думку, що давньоруське сакральне мистецтво зовсім не випадає із загальноєвропейського стилістичного процесу, а отже, проблема стилю, яку він ставить, полягає у визначенні специфіки тих художніх форм, в які давньоруське мистецтво вилилося (Вагнер, 1987).

Ще одна книга Г. К. Вагнера, присвячена темі мистецьких жанрів, називається «Мистецтво мислити в камені». Тут автор розкриває свій досвід аналізу функціональної типології пам'яток давньоруської архітектури. На відміну від попередніх робіт, розвиток церковної архітектури він розглядає з точки зору її службових функцій. У книзі представлені обширні матеріали про жанри в давньоруському культовому мистецтві (Вагнер, 1990).

Мета статті – розглянути основні принципи жанрового канону в культовому живописі, проаналізувати маловивчені проблеми актуальної теми розуміння історії українського мистецтва на основі спостережень мистецтвознавця Г. К. Вагнера, дослідницький інтерес якого був зосереджений на аналізі та семантичній систематичності.

Виклад основного матеріалу. Прадавнє українське християнське мистецтво зовсім не має якогось там надзвичайного стану серед інших мистецтв у сенсі його зв'язків із реальним життям. Основою цього зв'язку була багатогранна духовно-практична потреба в художньому закріпленні різних аспектів ставлення до дійсності, в тому числі і фантастичних уявлень про неї. Різні аспекти народжували певний лад художніх образів, певний смисловий їх зміст, тобто кожен з аспектів мав свій предмет зображення, своє розуміння зображуваного (іконологія), що накладало свідомо зумовлені виборчі обмеження на сюжет, вибір фігур, їх функції та характеристики, на тип зовнішніх і внутрішніх зв'язків між фігурами і т. д. Це своєю чергою зумовлювало композицію, просторово-часові параметри і всі інші елементи зображення. Усе разом узятє утворило складні художні структури, лише зовні закріплені графічною традицією (іконографія) внутрішні змістовні форми, структурні (залежно від аспекту) типи, які ми і називаємо жанрами, а найбільш архаїчні з них – протожанрами.

Жанрові структури були «жорсткими» в сенсі відповідності форми змісту. Але між виразно вираженими жанрами були різні багатогранні, часом ледь вловимі переходи або свого роду «проміжні жанри». Відомо, що на такі перехідні жанри дуже багата культура середньовіччя. Для них уже тоді було вироблено спеціальну назву – «проміжний рід».

На основі суджень Г. К. Вагнера можемо сформулювати теоретичні висновки:

1) жанр представляє внутрішню форму художнього твору. Структура цієї форми об'єднує твори подібного роду, робить їх одножанровими;

2) жанр мистецтва може мати свій «жанровий стиль», який залежно від актуальності та популярності жанру здатний впливати на інші, перш за все, родинні жанри. Таким чином, жанр поряд з ідейно-тематичним змістом й образною системою виступає як фактор стилю;

3) разом із тим жанр може визначатися панівною стильовою тенденцією, тобто виступати не тільки фактором, але й носієм стилю, яким ані ідейно-тематичний зміст, ані образна система прямо не є;

4) композиція є нижчим рівнем жанрової структури художнього твору, але теж є важливим носієм стилю.

За Вагнером, всі зазначені особливості жанрової проблеми підкоряються загальній теорії стилю і можуть відіграти велику роль у розробленні теорії давньоруського мистецтва.

До найважливіших історичних висновків належать наведені нижче.

I. Розмаїття жанрових форм давньоруського мистецтва.

Виділені нами ранні форми були досить багаті і розвинені, щоб охоплювати всі сторони духовного життя: догматичну, оповідальну і репрезентативну. Відповідно до цих важливих сторін і групувалися жанри, утворюючи свого роду жанрові асоціації. Відтворимо ці асоціації в синхронічному розрізі.

А. Жанри символіко-догматичні

Сюди входять обрядово-космогонічний і епічно-дидактичний жанри слов'янського мистецтва; символіко-догматичний, лірико-догматичний, а також символіко-похвальний, похвально-космогонічний, символіко-філософський, деісусний, власне символічний, символіко-літургійний, есхатологічний і гімнографічні жанри мистецтва XI–XV ст. (Вагнер, 1974: 78–93).

Б. Жанри розповідні

Вони включають казково-епічний жанр слов'янського мистецтва; легендарно-історичний (із піджанром чудес), історичний, припливний (паремійний), символіко-героїчний, придворно-розважальний, обрядово-побутовий і житійний жанри (Вагнер, 1987: 9–24).

В. Жанри репрезентативні

Тут об'єднуються персональний (із переходом у портретний), ктиторсько-патрональний жанри.

Поза жанровими групами залишилися атрибутивний, тератологічний жанри і т. д. У процесі детального розроблення класифікації і вони, звичайно, знайдуть своє місце. Нині це не є надто важливим (Вагнер, 1974: 175–187).

II. Специфічність просторово-часових уявлень.

Вони зовсім не були «епохальними», як думають деякі дослідники, але перебували в тісній залежності від жанру. Для символіко-догматичних жанрів, а також для персонального жанру характерні позачасові і позапросторові уявлення як вираз «вічності». В області оповідних жанрів просторово-часові уявлення тяжіли до історизму, як би він не був умовний і обмежений.

Цілком ймовірно, просторово-часові уявлення вже у розглянутий час були більш диференційованими, але для затвердження цього потрібна спеціальна дослідницька робота.

Звичайно, просторово-часові концепції розвивалися історично, причому впливали одна на одну (знову-таки залежно від жанру!). Але поступальний рух полягав не в зміні однієї концепції іншою, а в поступовій конкретизації всіх їх.

III. Кожній жанровій групі властивий свій тип людського образу (образу святого, божества). Все ж нині ми можемо сказати, що:

а) для *символіко-догматичних жанрів* характерний в основному концепційний, а не подієвий типаж людини (образу), він дедалі більше відходить у бік власне персонального у міру виключення його із сюжетних зв'язків. Суб'єктивне й об'єктивне в ньому знаходяться в складних взаємвідносинах. Про такі образи, як Пантократор на куполі Київської Софії або Оранта в апсиді того ж храму, не можна сказати, що вони суб'єктивні. Але вони й не цілком розчинені в зовнішньому. Розвиток тут йшов у бік суб'єктивізації, і, наприклад, Звенигородський «Спас» Андрія Рубльова набагато більше суб'єктивний, аніж об'єктивний;

б) для *оповідних жанрів* характерний подієвий тип, що виражається головним чином зовні, у стосунках з об'єктами, що його оточують;

в) зрештою, *репрезентативні жанри* характеризуються пануванням персонального типу, який психологічно найбільш самозаглиблений і суб'єктивний.

Для більш наочного доказу того, що виділені нами жанрові образи-типи дійсно є жанровими, розглянемо їх коротко на матеріалі одного образу, наприклад апостола Петра.

Іконографічні ознаки апостола Петра добре відомі. Але як по-різному трактується його вигляд у розглянутих нами жанрах! У легендарно-історичному жанрі, наприклад, у «Преображенні», він виступає як одна з активно діючих осіб, краще сказати – фігур, бо вся увага художників зверталася саме на трактування постаті, її пози, жестикуляції і т. п. Фігура Петра позначена великою природністю. При цьому, як ми бачили, в легендарно-історичному жанрі були можливі і профільні зображення Петра.

У символіко-догматичному жанрі («Євхаристія») природність пози зменшується, збільшуються риси церемоніальності: руху і жести набувають характеру найбільшого благоговіння. Вони співвідносяться з рухами і жестами сусідніх фігур вже не за подієвою, а за концепційною ознакою. Профільне розташування фігур ще принципово можливе, але зображення її в падінні, як у «Преображенні», взагалі неприпустимо. Адже в символіко-догматичному жанрі зображувалося щось вічне...

У деісусному жанрі апостол Петро – один із найважливіших прохачів за порятунок людей. Він теж схильний, як і в «Євхаристії», але в цьому відмінюванні немає розчинення особистості, апостол зберігає високу достойність. Прояв внутрішніх почуттів досягається не стільки в згорбленості всієї фігури, скільки в зосередженому схилі голови. У виразі обличчя зростають риси індивідуального духовного і душевного життя.

Зрештою, в персональному жанрі в лику Петра злилося і загальне, і конкретне. Це і «стовп християнства», і «камінь віри», і проповідник, і мученик, і навіть просто людина, що одного разу зріклася Христа. Звідси багатство психологічних характеристик, репрезентативність, «портретність» і... фронтальність.

У встановленні жанрових систем набагато більше об'єктивності, ніж у різних стилістичних характеристиках, що застосовуються без урахування жанрів, і тому до певної міри «априорних», вирушаючи від жанрової ситуації розглянутої епохи в розвитку мистецтва, ми отримуємо змогу наблизитися і до визначення стилю, якщо не у всіх його категоріях, то хоча б в переважному характері.

Значення жанрів для проблеми стилю має і більш конкретну сторону, якщо ми будемо розглядати жанрову еволюцію не сумарно, а диференційно. Звичайно, найбільшою внутрішньою динамічністю відрізнялися розповідні жанри, вони були головними носіями «елементів реалістичності», більше зробили для наближення ікони (або релігійної фрески) до майбутньої картини. Саме тут розроблялись художні ідеї простору, драматичні дії, емоційних взаємин персонажів і т. д. Звідси згодом вийдуть *батальний і побутовий жанр*, а також *пейзаж* і навіть *натюрморт*. Чимало вклав у цей процес і *персональний жанр*, без суб'єктного типажу якого був би немислимим перехід до портрета. У зазначених жанрах розвалилися і деякі епічні риси – лірико-героїчні образи змібборців, уособлення, поетична метафоричність взагалі. Просякнутість усього давньоруського живопису «епічним початком» жанровою проблематикою не підтверджується. Мабуть, епічність треба розуміти більш конкретно.

Нині перед дослідниками жанрової структури і системи українського мистецтва відкриваються дуже широкі перспективи і немає сумніву в тому, що вже найближчим часом у нас в Україні будуть зроблені важливі і цікаві відкриття. Разом із цим і наука мистецтвознавчого, культурологічного і богословського характеру про українське сакральне мистецтво стане справді сучасною наукою.

Висновки. Кожен жанр створив свою мову форм і умови художнього розвитку, визначаючи його багатство і складність, стримуючи або, навпаки, прискорюючи його темп. Так, для художнього ладу догматизованих жанрів типові абстрагування, симетрія, статика, відчуженість від часу і просторового середовища. Навпаки, для ладу оповідних жанрів характерні риси конкретизації, живий асиметрії, деякою динаміки, а також певні ознаки простору і часу; при цьому діючі особи зображувалися у взаємодії один з одним залежно від вмісту сюжету. Розповідні жанри сприяли прояву «елементів реалістичності» і намічали шлях до майбутньої картини. Жанр одноосібних зображень поєднував абстрагування з конкретизацією, він зосереджував увагу художника на виявленні індивідуальних рис того чи іншого персонажа. Тут створювалися особливо сприятливі умови для зародження реалістичних тенденцій, що позначи-

лося, зокрема, на особливій психологічній виразності зображень Богоматері з немовлям Христом.

Таким чином, автору на основі особистих роздумів та наукових доробків Г. К. Вагнера вдалося переконливо показати, що кожен жанр вимагав і викликав до життя свої особливі художні прийоми, сприяв складанню тих чи інших подібних концепцій. Вітчизняна іконографія ж була лише графічною фіксацією цих жанрових «канонів». Облік жанрів у давньоруському мистецтві дає змогу точніше і конкретніше зрозуміти діалектику руху його стилю.

Виявлення живої і історично закономірної динаміки жанрів в українському сакральному мистецтві вкотре з нового боку переконливо спростовує живуче примітивне уявлення про споконвічну нерухомість і надмірну статичність давньоруського мистецтва, що нібито замкнене в жорстких рамках церковно-богословської ідеології і залежить лише від її змін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вагнер Г. Проблема жанров в древнерусском искусстве. Москва : Искусство, 1974. 268 с.
2. Вагнер Г. Канон и стиль в древнерусском искусстве. Москва : Искусство, 1987. 288 с.
3. Вагнер Г. Искусство мыслить в камне. Москва : Наука, 1990. 256 с.

REFERENCES

1. Vagner G. Problema zhanrov v drevne-russkom iskusstve [The problem of genres in ancient Russian art]. Moscow : Art, 1974. 268 p. [in Russian].
2. Vagner G. Kanon i styl v drevnerusskom iskusstve [The canon and style in ancient Russian art]. Moscow : Art, 1987. 288 p. [in Russian].
3. Vagner G. Iskusstvo myslit v kamne [The art of thinking in stone]. Moscow : Nauka, 1990. 256 p. [in Russian].